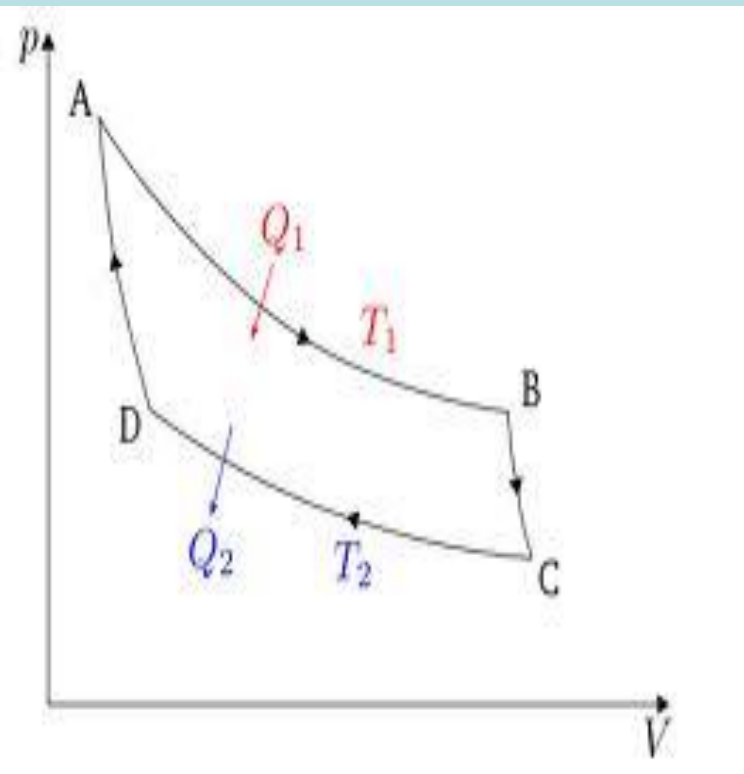

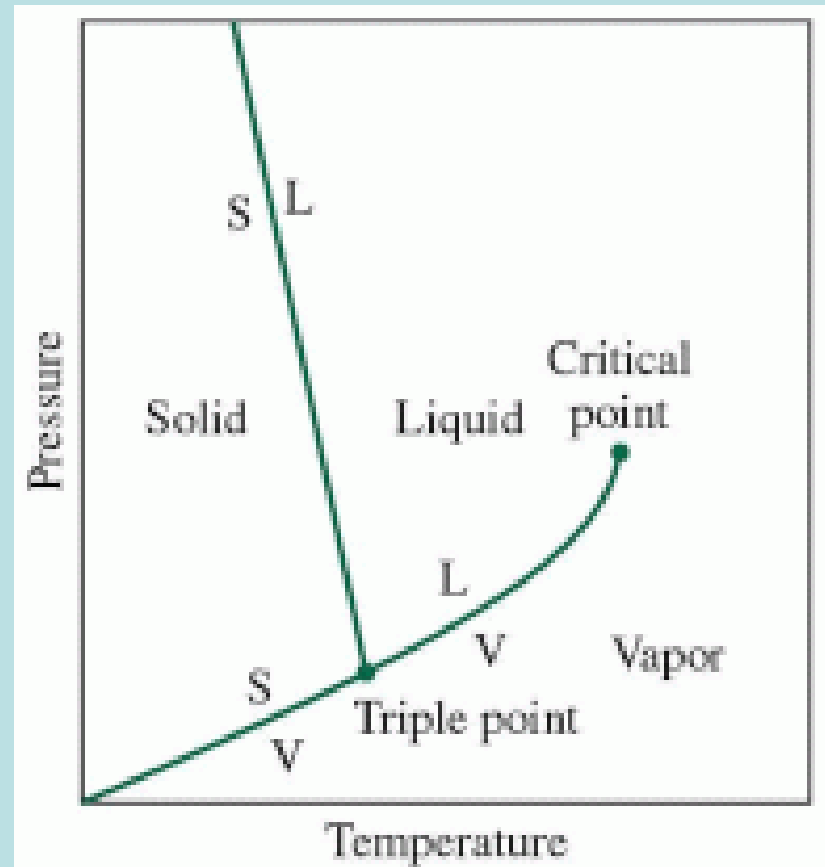
Století kapalného helia

Univerzita 3. věku
25.10.2021

Miloš Rotter
Univerzita Karlova v Praze

fázový diagram
klasických plynů

Carnotův cyklus
- klasická definice absolutní teploty

Prehistorie zkapalnění helia

předchůdci:

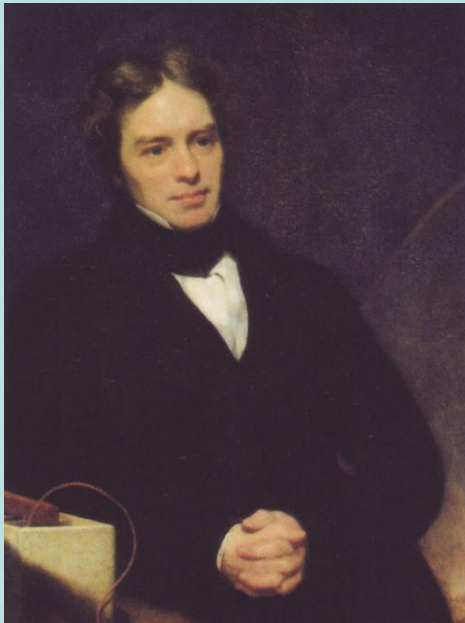
Martinus van Marum (1750 – 1837)

Charles Cagniard de la Tour (1777 – 1859)

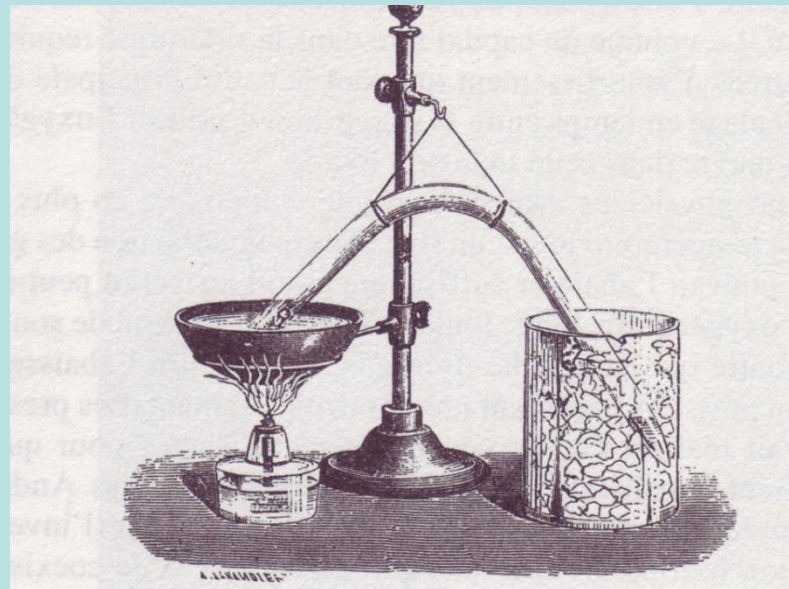
Thomas Andrews (1813 – 1885)

Michael Faraday (1791 – 1867)

geniální anglický fyzik a chemik - samouk, vyučený knihvazač, navštívil přednášky Humphry Davyho, asistent → profesor na Royal Institution
zkapalnil většinu plynů: Cl, NH₃, CO₂,...kromě O₂, N₂ a H₂

prostá destilace

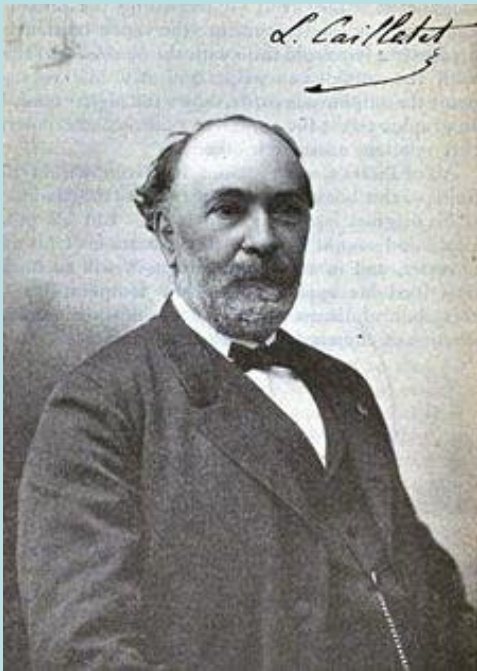

1877 – zkapalnění kyslíku (90 K)

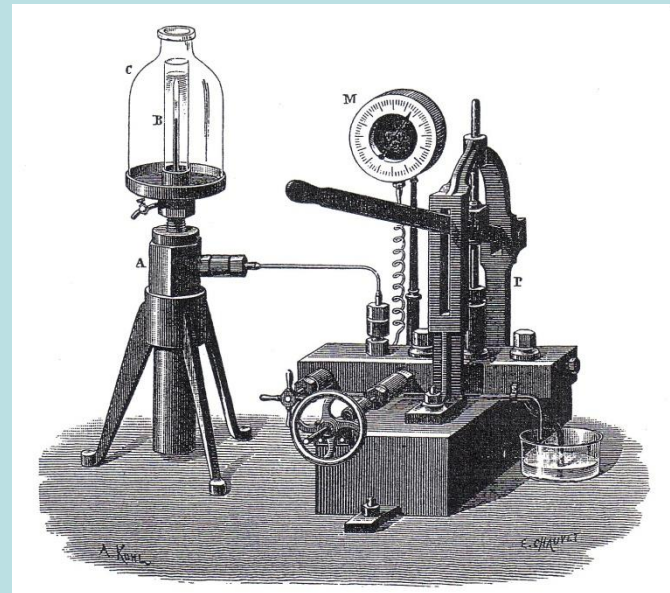
vánoční zasedání Académie des Sciences v Paříži 24. 12. 1877

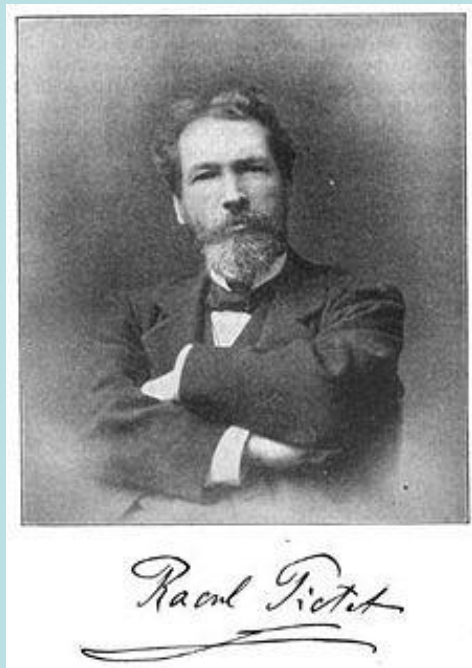
zapečetěný dopis stálému tajemníku prof. Jeanu Baptistovi Dumasovi

Louis – Paul Cailletet (1832 – 1913) soukromý výzkumník z Châtillon-sur-Seine veřejně předváděl své pokusy v École Normale Supérieure

směs kyslíku a CO_2 stlačená na 30 MPa ochlazená na $-29\text{ }^\circ\text{C}$ zkapalněným SO_2 po expanzi dávala kapky zkapalněného kyslíku (využití Jouleova – Thomsonova jevu)

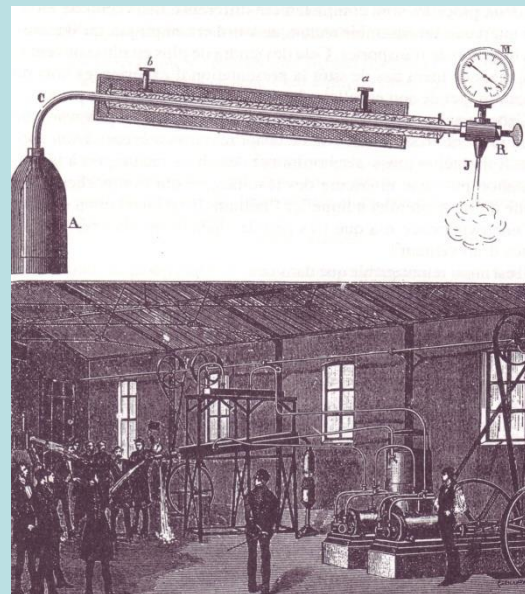
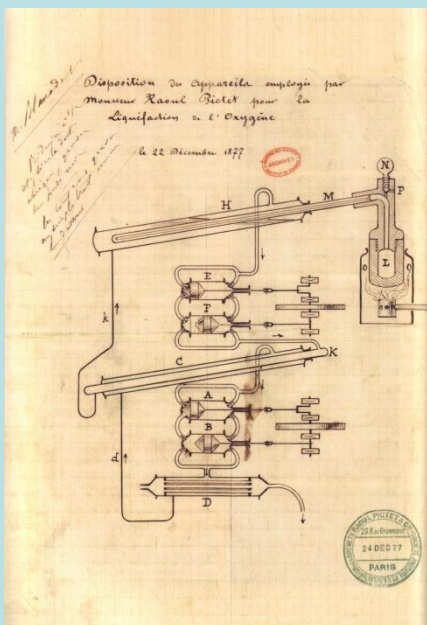

Raoul – Pierre Pictet (1846 – 1929)

průmyslník, absolvent École Polytechnique,
na tomtéž zasedání byl přečten
telegram od firmy Raoul Pictet et Cie z Ženevy

kaskádní princip:

– chlazení kapalným SO₂ čerpaným na -65 °C
uvnitř pevný CO₂ čerpaný na -140 °C
kyslík stlačený na 32 MPa, při otevření ventilu byla
pozorována krátká sprška kapalného kyslíku
(reálně s pomocí Jouleova - Thomsonova jevu)

1883 zkapalnění dusíku (77 K)

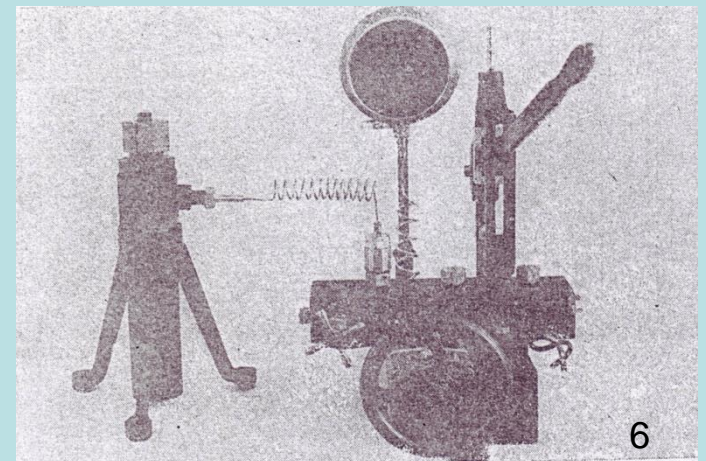
Jagellonská univerzita v Krakově

Zygmund Wróblewski (1845 – 1888)   Karol Olszewski (1846 – 1915)

Z. Wróblewski

Z. Wróblewski – za účast na studentské vzpouře v Kyjevě poslán na nucené práce na Sibiř, po amnestii - oční operace v Berlíně, studoval v Heidelbergu u Helmholtze, z Krakova vyslán na stáž ve Francii a Anglii zakoupil Cailletetovu aparaturu, v několika měsících ve spolupráci s K. Olszewskim ji zdokonalil, zlepšil tepelnou izolaci, používal kapalný etylén

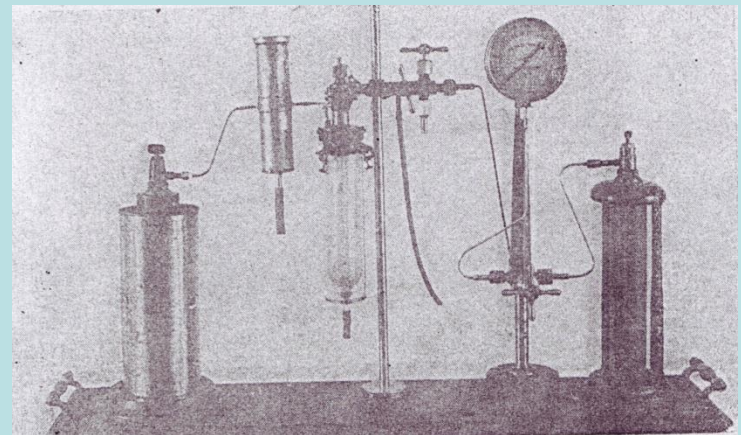
K. Olszewski

společně zkapalnili kyslík a posléze dusík
- spolupráce měla krátké trvání,
pokračovali v práci samostatně
r. 1888 Z. Wróblewski zemřel na těžké popáleniny
způsobené rozlitym hořícím petrolejem

K. Olszewski – zkapalnil argon
vyvolával spory o prvenství
s francouzskými vědci a s J. Dewarem

návštěva R. Picteta v Krakově

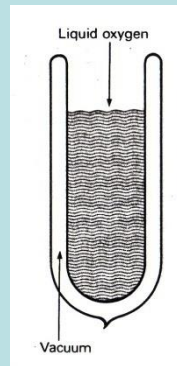
Olszewského aparatura

1898 zkapalnění vodíku (20 K)

James Dewar (1842 – 1923)

v 33 letech jmenován profesorem experimentální filozofie v Cambridge, po 2 letech získal místo profesora chemie na Royal Institution v Londýně (přednášel až do své smrti ve věku 81let)

1892 – vynalezl vakuovou tepelnou izolaci

1895 – Carl Linde and William Hampson
- vynalezli tepelné výměníky

Páteční večerní přednášky prof. J. Dewara v Royal Institution v Londýně

veřejná demonstrace fyzikálních experimentů včetně zkapalnění plynů

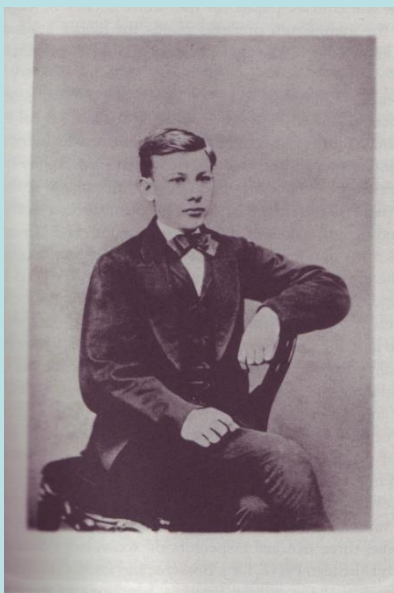
v publiku: Alexander Siemens s chotí, Lady Dewar, Sir Williams Crookes, Lord Rayleigh, Ludwig Mond, Sir Oliver Lodge, Sir Francis Galton, Robert Mond, Commendatore Marconi
asistenti: J. W. Heath, R. N. Lennox

1908 zakapalnění helia – 4,2 K

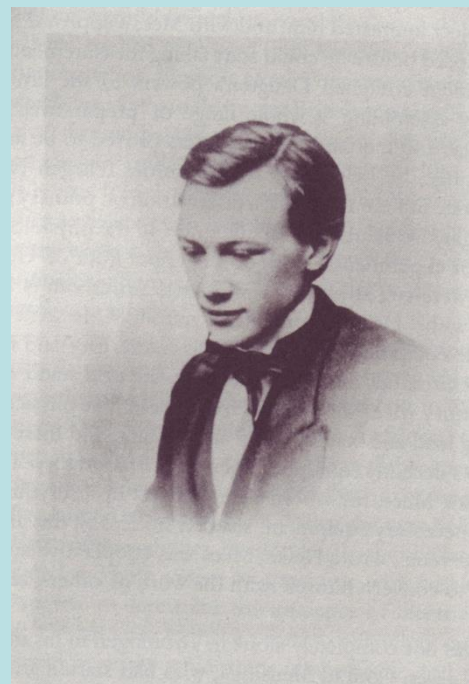
Heike Kamerlingh Onnes

se narodil 21. září 1853 v Groningen

v rodině majitele cihelny, v kultivovaném prostředí literatury, hudby a malířství

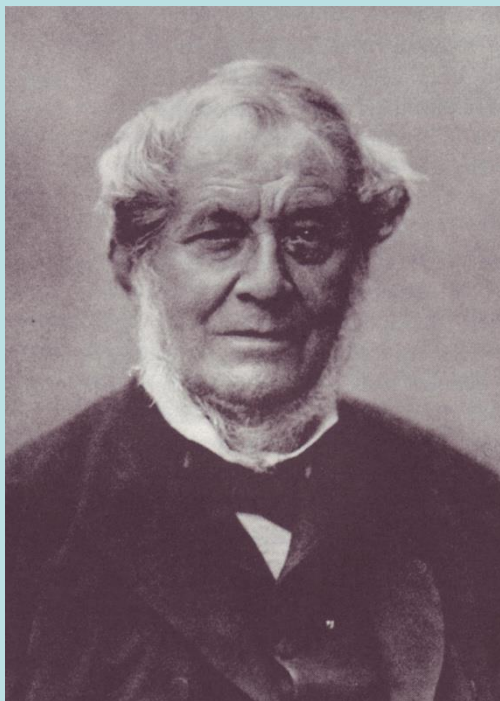

Heike ve věku 17 let,
studoval na univerzitě v Groningen (1870 – 1876)
aktivní účast ve studentských spolcích

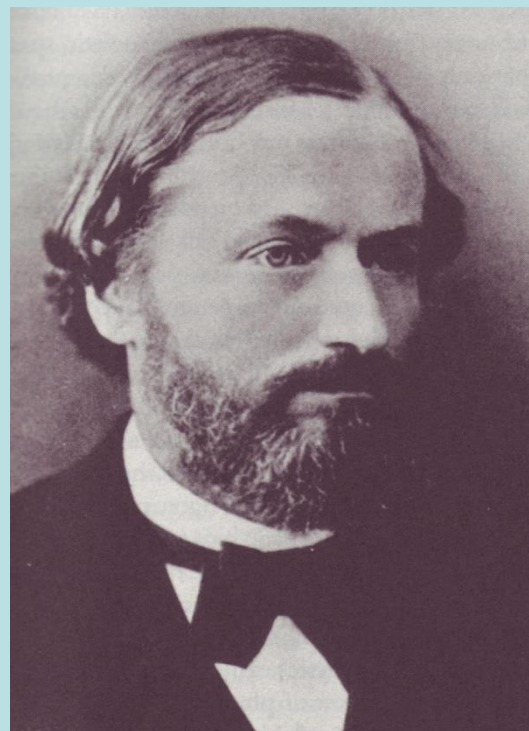

Heike v 22 letech

od listopadu 1871 do dubna 1873
studoval na univerzitě v Heidelbergu

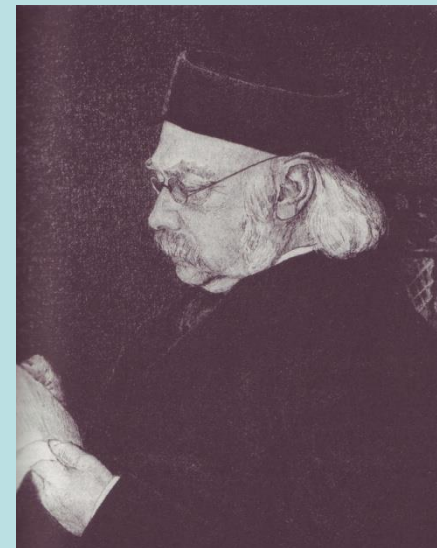
Robert Bunsen (1811 – 1899)
profesor chemie

Gustav Kirchhoff (1824 – 1887)
profesor fyziky

- důraz na přesnost měření

v roce 1876 získal H. K. O. vědecký stupeň Master ve fyzice
a aprobaci Higher Educational Act
v letech 1878 – 1882 asistentem na univerzitě v Delftu

Johannes Bosscha
profesor univerzity v Delftu

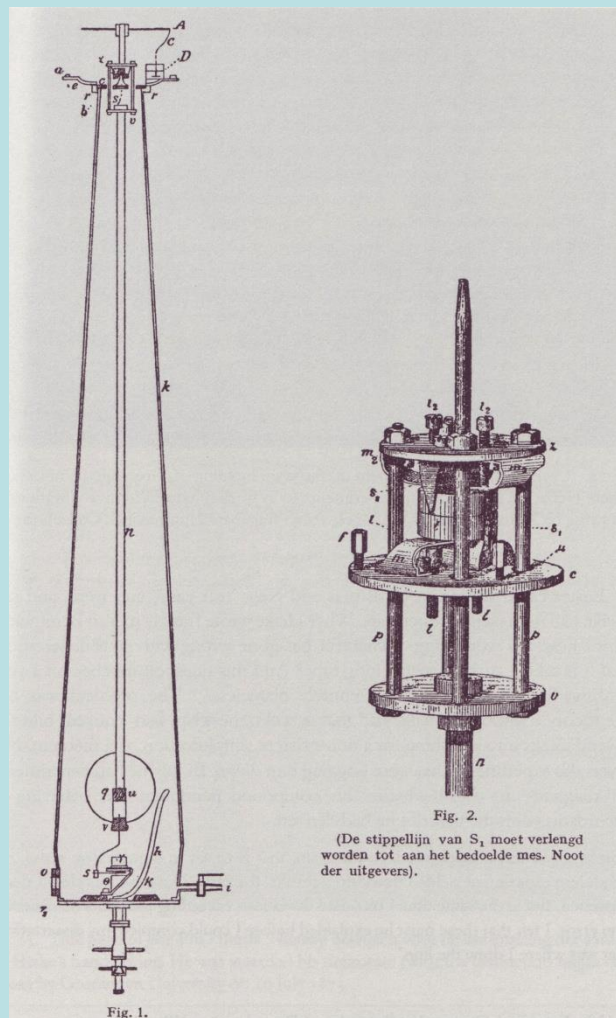

Fig. 1.

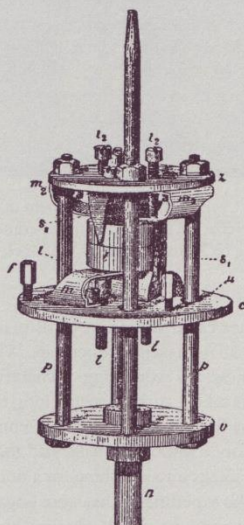
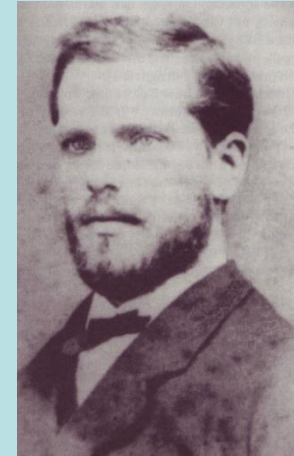

Fig. 2.

(De stippelij van S₁ moet verlengd worden tot aan het bedoelde mes. Noot der uitgevers).

v roce 1879 obhájil disertaci o vlastnostech
Foucaultova kyvadla:
New proof of the Earth's rotation on its axis

Johannes Diderick van der Waals (1837 – 1923)

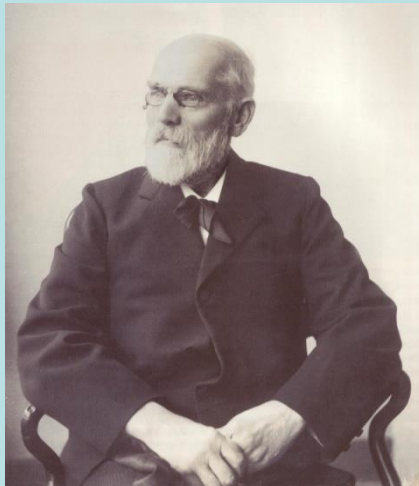
1873 – stavová rovnice reálného plynu

$$(V - b)(p + a/V^2) = nRT$$

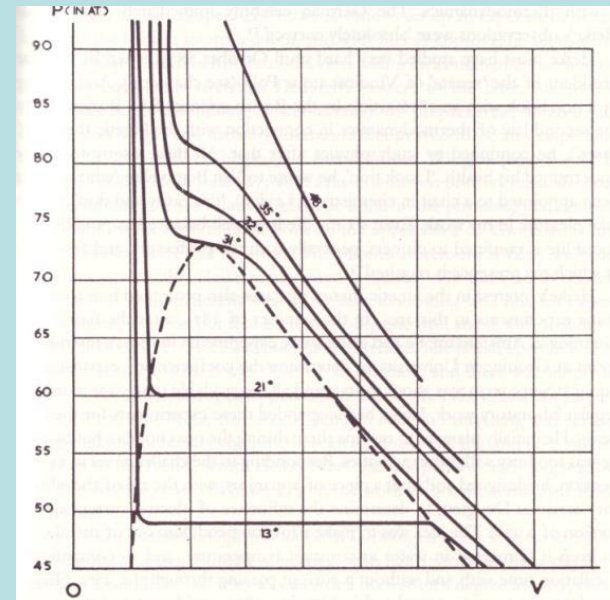
1879 – zákon o korespondenčních stavech

$$(\pi + 3/v^2)(v - 1/3) = 8/3 \tau$$

$$\pi = p/p_c \cdot v = V/V_c \cdot \tau = T/T_c$$

inspiroval Dewara a H.K.O.
ke studiu fázových přechodů plynů a kapalin

1910 Nobelova cena za fyziku

**za formulování fázových rovnic
plynů a kapalin**

v září 1882 byl Heike Kamerlingh Onnes jmenován profesorem fyziky na univerzitě v Leidenu

V inauguračním projevu 11. listopadu 1882
O významu kvantitativního výzkumu ve fyzice
zdůraznil nutnost přesného měření pro formulování
teoretických závěrů

- nade dveře laboratoří umístit nápis

Door meten tot weten

(od měření k poznání)

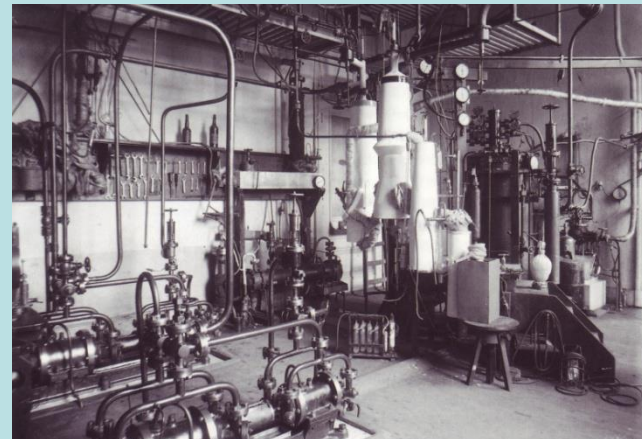

Scanned at the American
Institute of Physics

sál zkapalňovače helia

budova fyzikálního ústavu na Steenschuur
postavená v roce 1859

kaskáda refrigerátorů

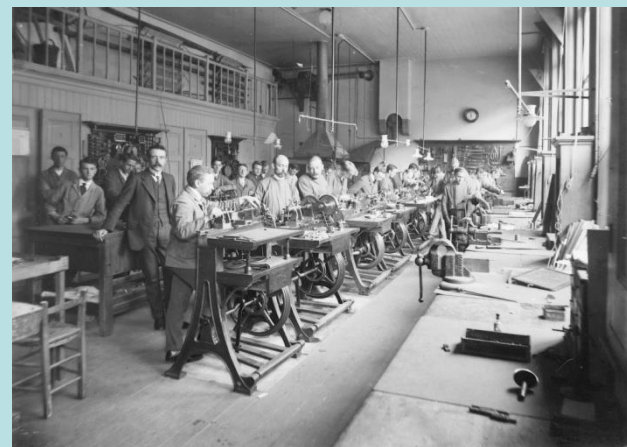

založil odborný časopis *Communications from the Physical Laboratory at the University of Leiden* pro bezprostřední publikaci výsledků výzkumu

v září 1887 se H. K. O.
oženil s Betsy Bijleveldovou

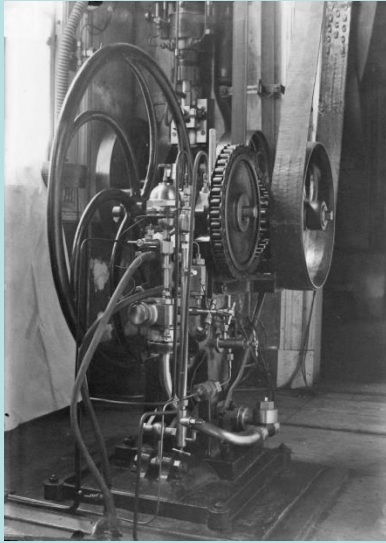

zřídil sklářskou školu a dílnu vedenou Oskarem Kesselringem

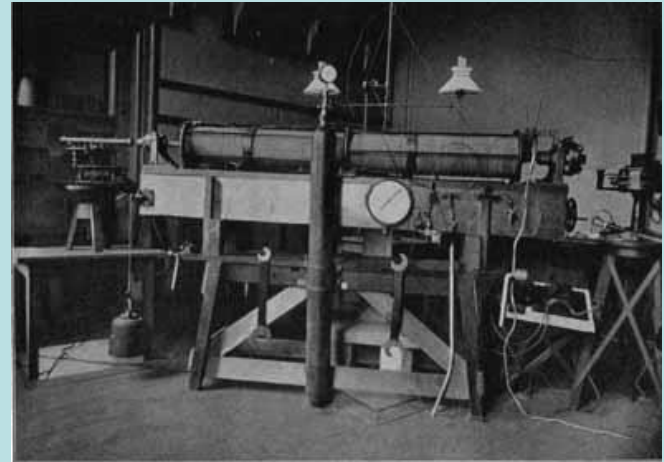

v roce 1900 založil v budově fyzikálního ústavu školu jemných mechaniků 15

technické zázemí

Cailletetův kompresor se rtuťovým pístem

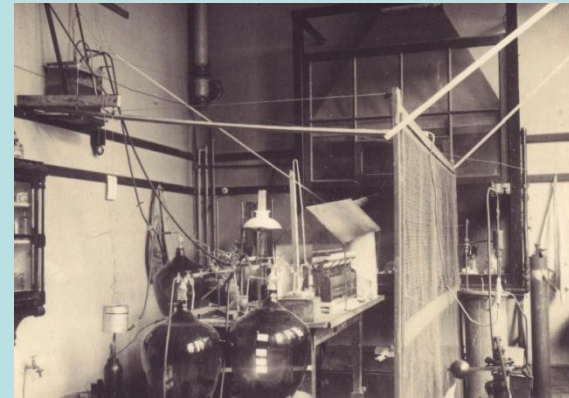
WERKKAMER C.

Scanned at the American
Institute of Physics

sál kompresorů

plnění plynojemu etylénem

čištění plynného helia

H. K. O. se svými asistenty

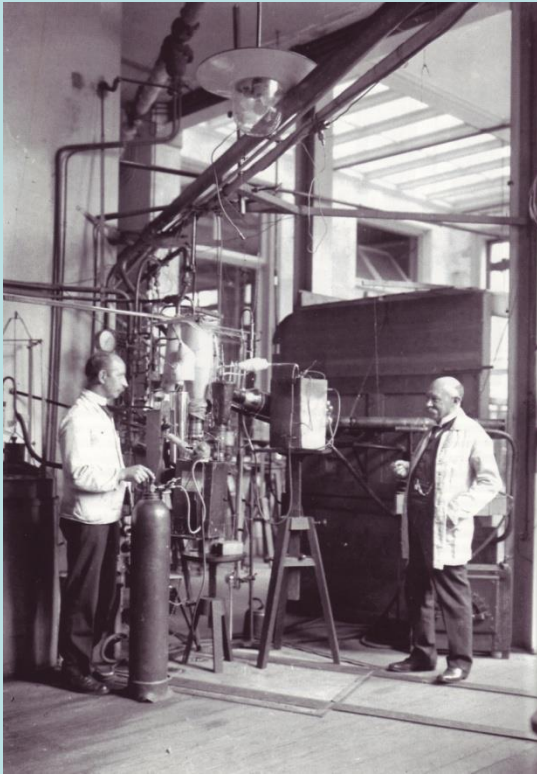
1868 – Pierre Janssen objevil čáry He ve spektru sluneční korony
1895 – William Ramsay objevil He v plynech uvolňovaných ze smolince
1905 – H.K.O. získal monazitový písek ze Severní Karoliny

V únoru 1895 byly zastaveny práce na zkapalňování plynů
- po 2 roky vládní komise vyšetřovala bezpečnostní opatření při zacházení se stlačenými plyny
- dobrozdání zahraničních fyziků (Dewar, Olszewski)
- konečný výrok: „energie stlačeného plynu v tlakové lahvi nepřesahuje energii exploze bedničky dělostřeleckých granátů, jejíž přeprava po železnici nepodléhá zvláštním předpisům“

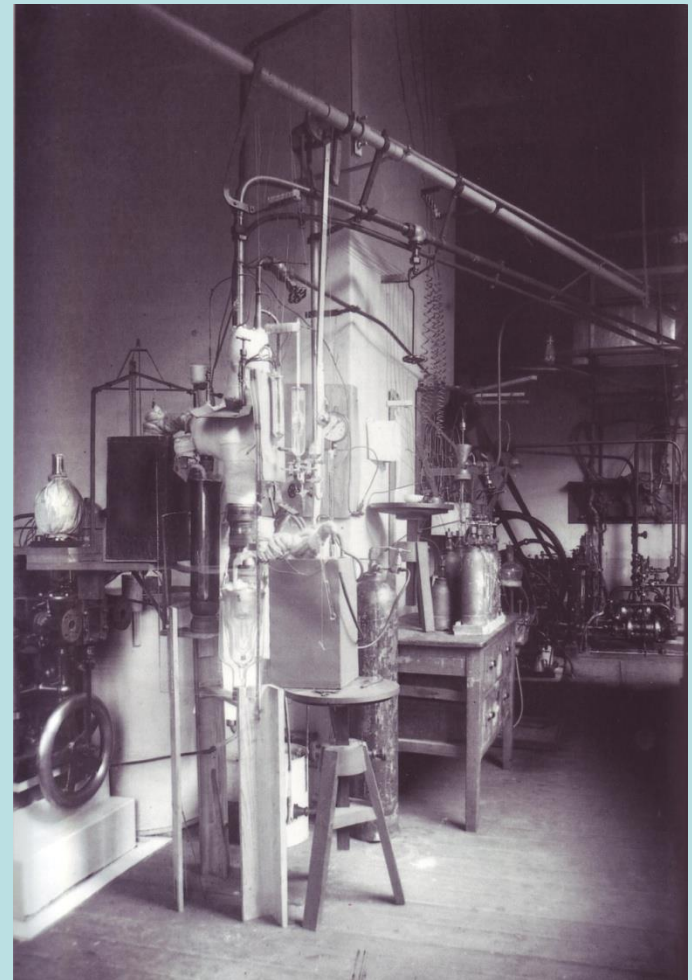
připomínka výbuchu lodi na stejném místě
naložené střelným prachem v roce 1807

1908

„Chtěl bych zvláště vyjádřit svou vděčnost panu Gerritu J. Flimovi, který mi nejen asistoval jako vedoucí technické skupiny kryogenní laboratoře při řízení všech operací, ale dohlížel i na konstrukci všech zařízení pod mým vedením. Poskytl mi tak velmi účinnou a inteligentní pomoc v obou směrech“.
(*Communication No. 108*)

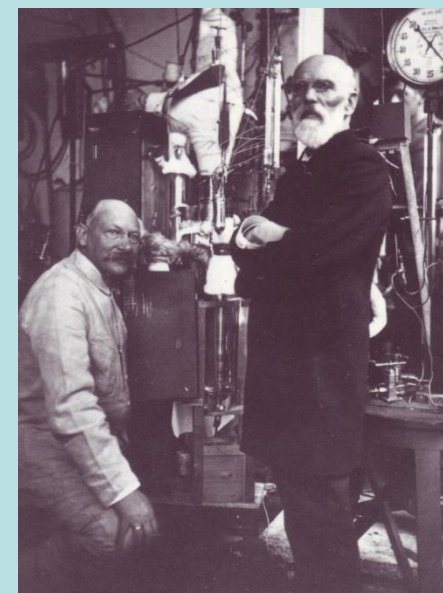

první zkapalňovač helia

Průběh památného dne 10. července 1908

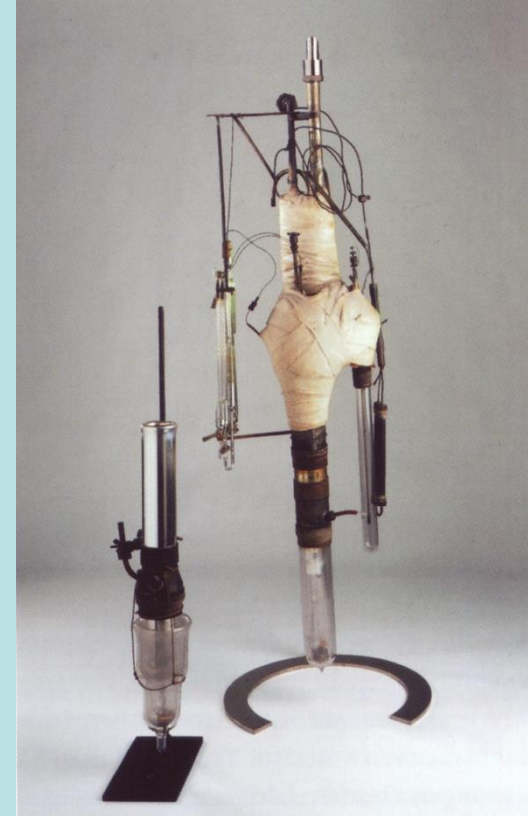
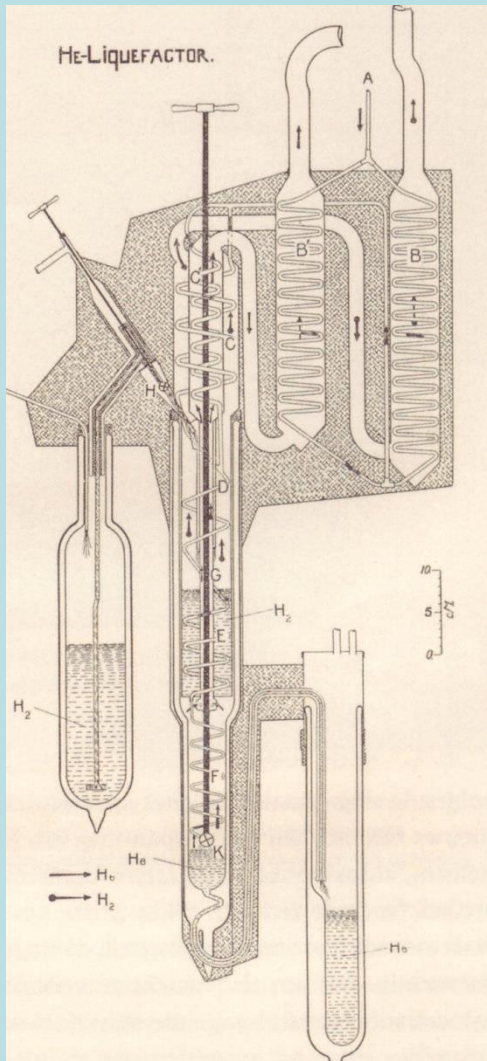
- den předem bylo připraveno 75 litrů kapalného vzduchu
- zařízení bylo testováno na těsnost, vyčerpáno a napuštěno čistým plynem
- do 11.30 hod. bylo připraveno 20 litrů kapalného vodíku
- 200 litrů plynného helia bylo po několik měsíců získáváno žháním monazitového písku a opakovaně zbavováno zbytků nečistot
- do aparatury byl nalit kapalný vzduch, kapalný vodík byl použit k prochlazení vnitřních prostor
- ve 14.30 hod. bylo zahájeno prochlazování helia, po 30 minutách klesla teplota na $-180\text{ }^{\circ}\text{C}$
- v 16.20 hod. byl spuštěn kompresor oběhu helia, hodinu poté byl plyn stlačen na 10 MPa, byl ochlazován čerpaným vodíkem teplota klesala, v 18.30 hod. byla teplota nižší než teplota kapalného vodíku a klesala nepravidelně až na $-267\text{ }^{\circ}\text{C}$
- do aparatury byla nalita poslední zásoba kapalného vodíku
- teploměr začal ukazovat stálou teplotu $-269\text{ }^{\circ}\text{C}$, nebylo vidět žádnou kapalinu
- profesor chemie Schreinemaker doporučil osvětit nádobu zespodu a tak poprvé spatřili hladinu kapalného helia (bez menisku)
- bylo připraveno **60 ml kapalného helia**
- ihned bylo zahájeno čerpání par až na tlak 23 torr (1,5 K) ve 20.30 hod. bez pozorované přeměny v led
- ve 21.30 hod. zbývalo jen několik mililitrů kapalného helia, experiment byl ukončen

(Communication No. 108)

H. K. O. a Van der Waals

10. červenec 1908 zkapalnění helia - 4,2 K

Communication No. 108

Nejen zařízení pracovalo na mezi svých možností během experimentu a při jeho přípravě, ale i moji spolupracovníci byli nuceni pracovat na mezi svých sil.

Heike Kamerlingh Onnes

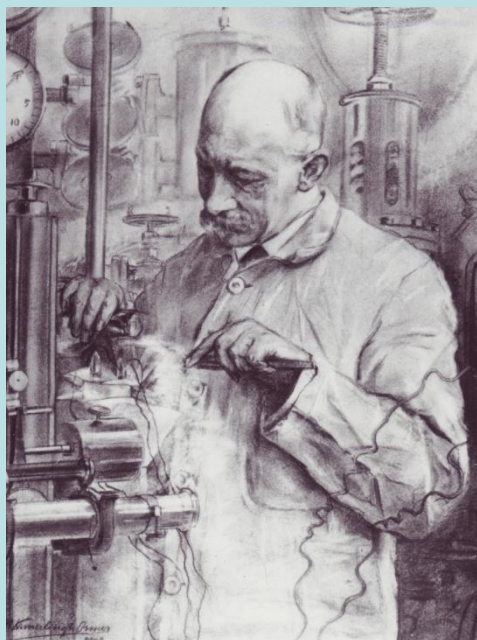
21/09/1853 Groningen – 21/02/1926 Leiden

Zkapalnění helia v roce 1908

se stalo významným milníkem ve vývoji fyziky dvacátého století. Byla tehdy nejenom získána kapalná fáze posledního „permanentního“ plynu a započat rozvoj fyziky nízkých teplot, ale byl tak dán i impuls k rozvoji dalších oblastí fyziky.

Systematické úsilí Heike Kamerlingha Onnese v budování laboratoře schopné zkapalnit helium se stalo předobrazem moderní fyzikální laboratoře vystavěné na průmyslovém základě se systematicky připravovaným kádrem technických spolupracovníků. Laboratoř byla otevřena všem, kdo se chtěli podílet na společném výzkumu, jehož výsledky byly neprodleně publikovány ve vlastním časopise.

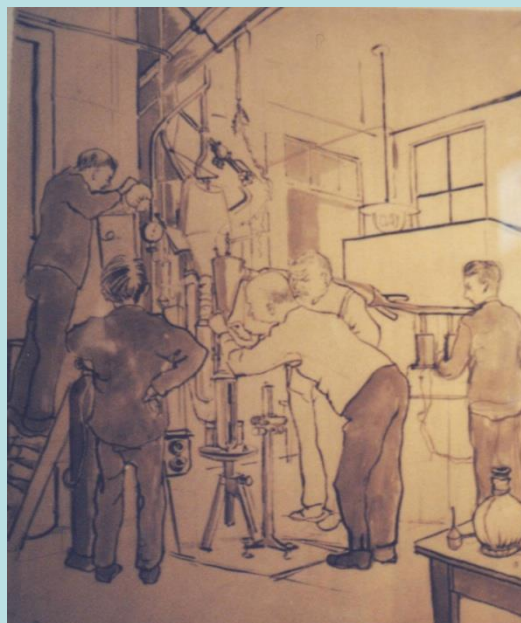
Laboratoř se stala základem pokroku ve fyzice nízkých teplot a ve fyzice kondenzovaného stavu.

Menso K. O. 1904
(bratr H.K.O.)

Harm K. O. 1920 (synovec H.K.O.)

Harm K. O. 1920

Harm K. O. 1921

1911 objev supravodivosti

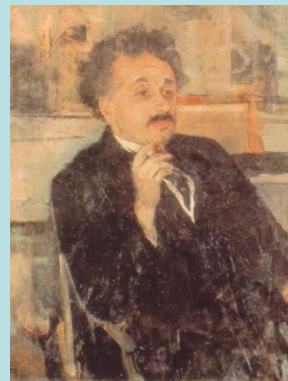
1913 Nobelova cena za fyziku

„za výzkum vlastností hmoty při nízkých teplotách, který vedl. kromě jiného. ke zkapalnění helia“

slavní návštěvníci

P. Ehrenfest, H. A. Lorentz, Niels Bohr a H. K. O.
v roce 1921

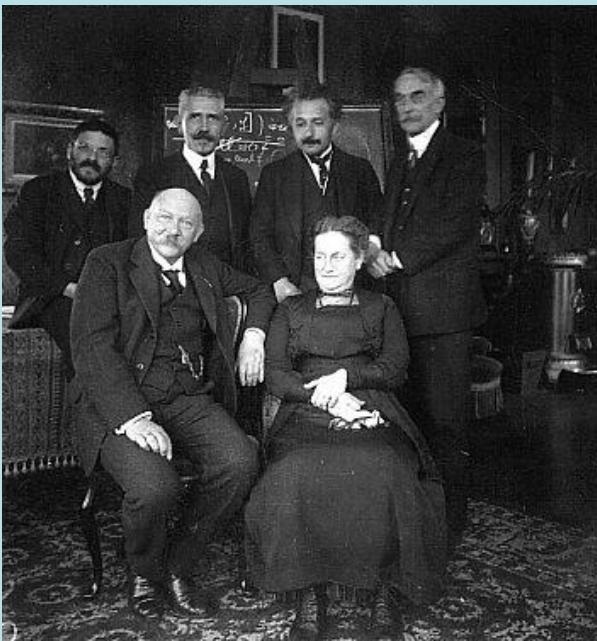

Albert Einstein byl v roce 1920
hostujícím profesorem v Leidenu

Harm K. O. 1921

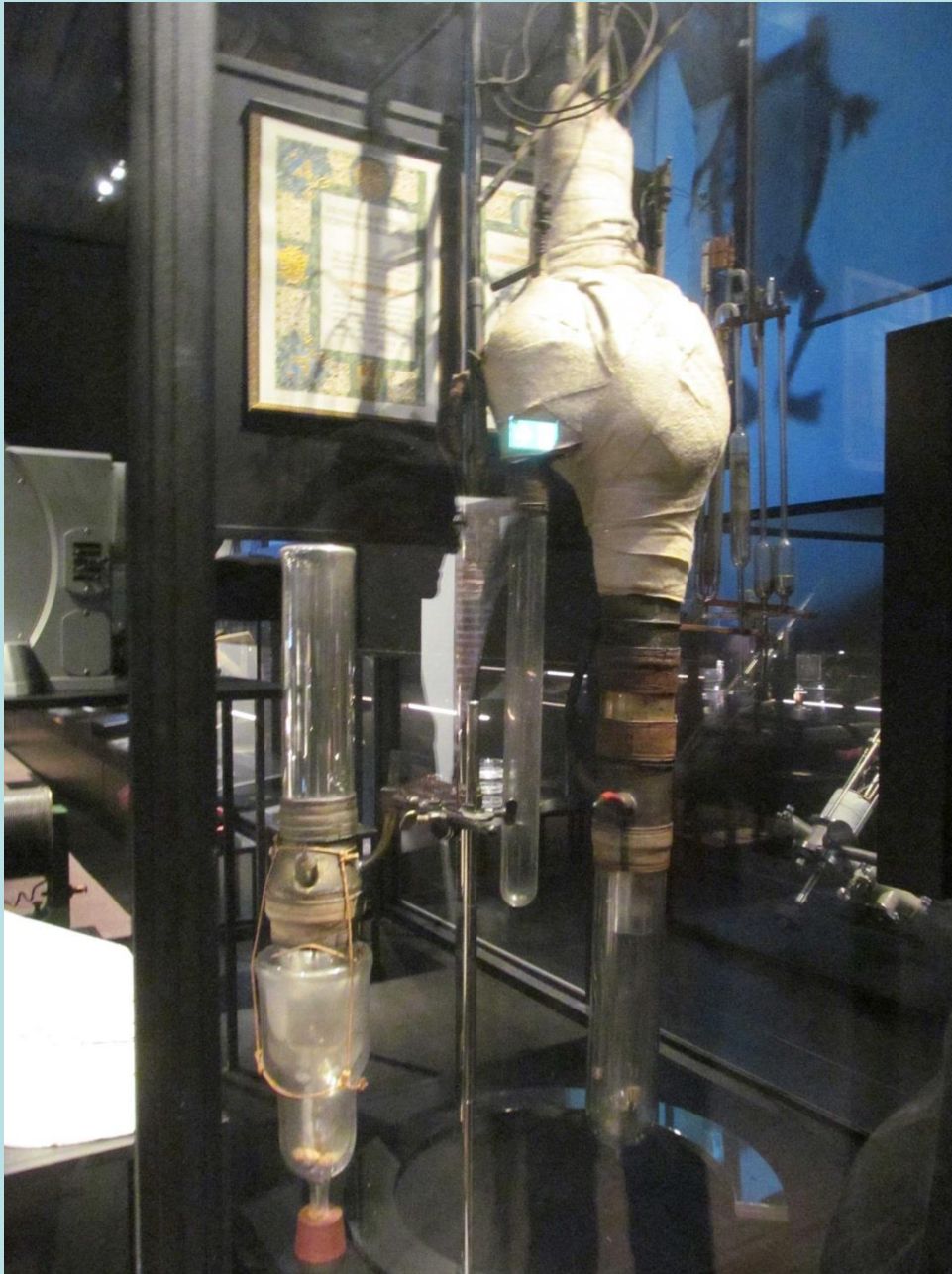

H.K.O. s chotí, A. Einstein, P. Ehrenfest,...

Marijke K.O. (neteř H. K. O.) 1920 (Muzeum De Lakenhal)

**druhý zkapalňovač
helium v muzeu
Boerhave v Leidenu**

Kryogenerátory

– perspektivní způsob získávání nízkých teplot

Giffordův – McMahonův kryogenerátor

celkové zásoby He na Zemi

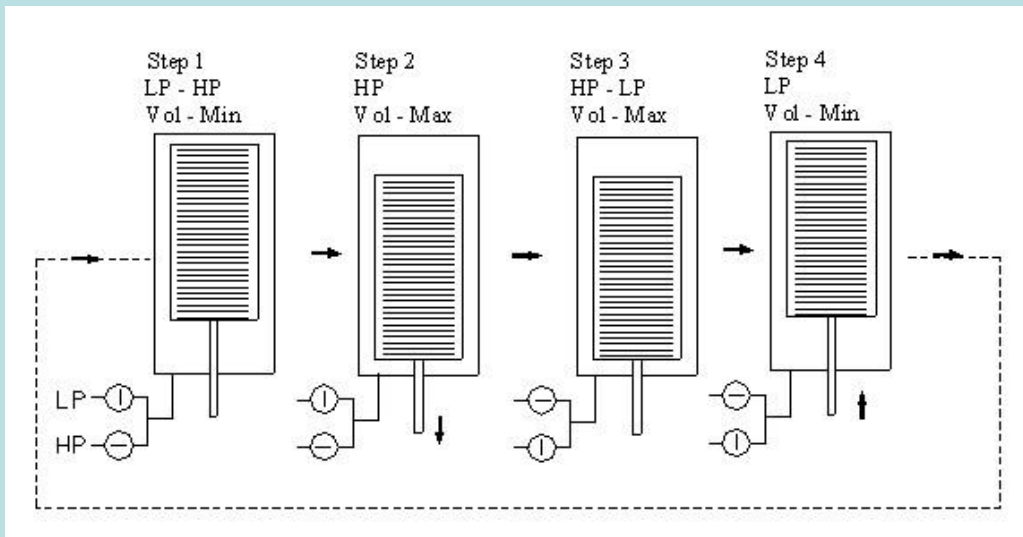
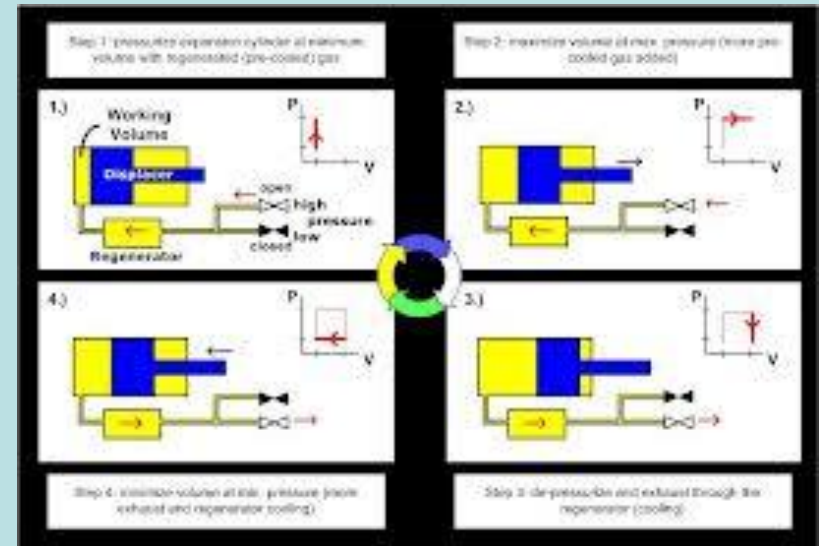
~ $6,5 \cdot 10^9 \text{ m}^3$ těžba ~ $110 \cdot 10^6 \text{ m}^3 / \text{rok}$

He z rozpadu U a Th

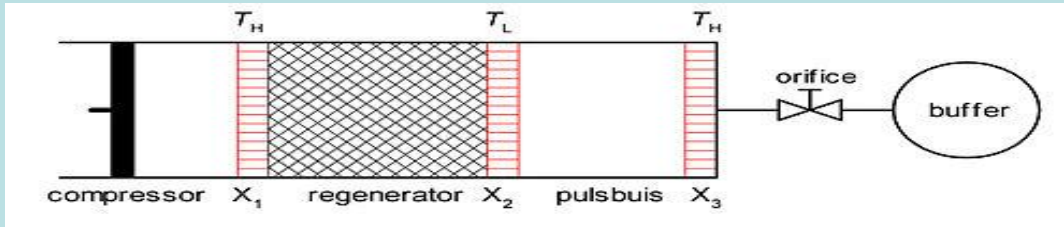
~ $17 \cdot 10^6 \text{ m}^3 / \text{rok}$

nebezpečí vyčerpání zásob He do r. 2040

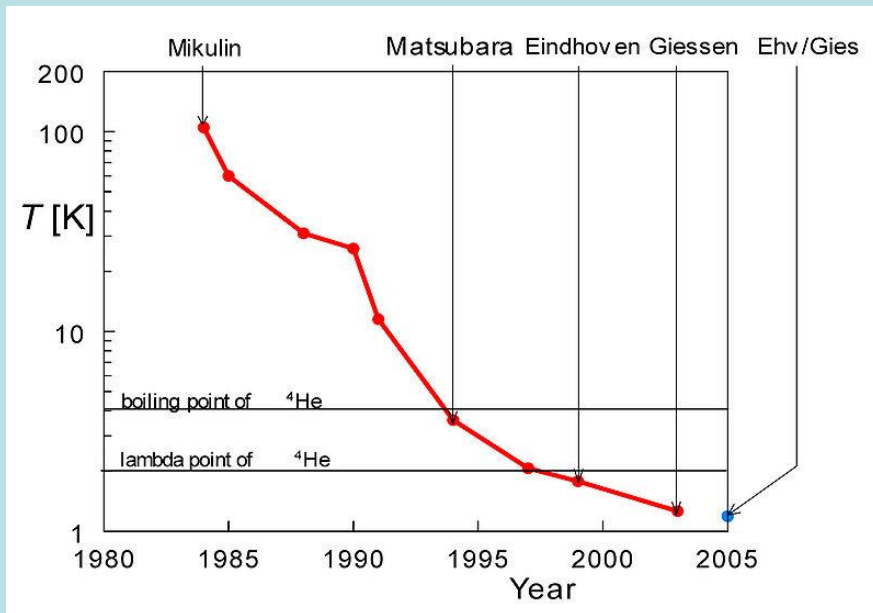
(Robert Richardson)

Pulzní trubice

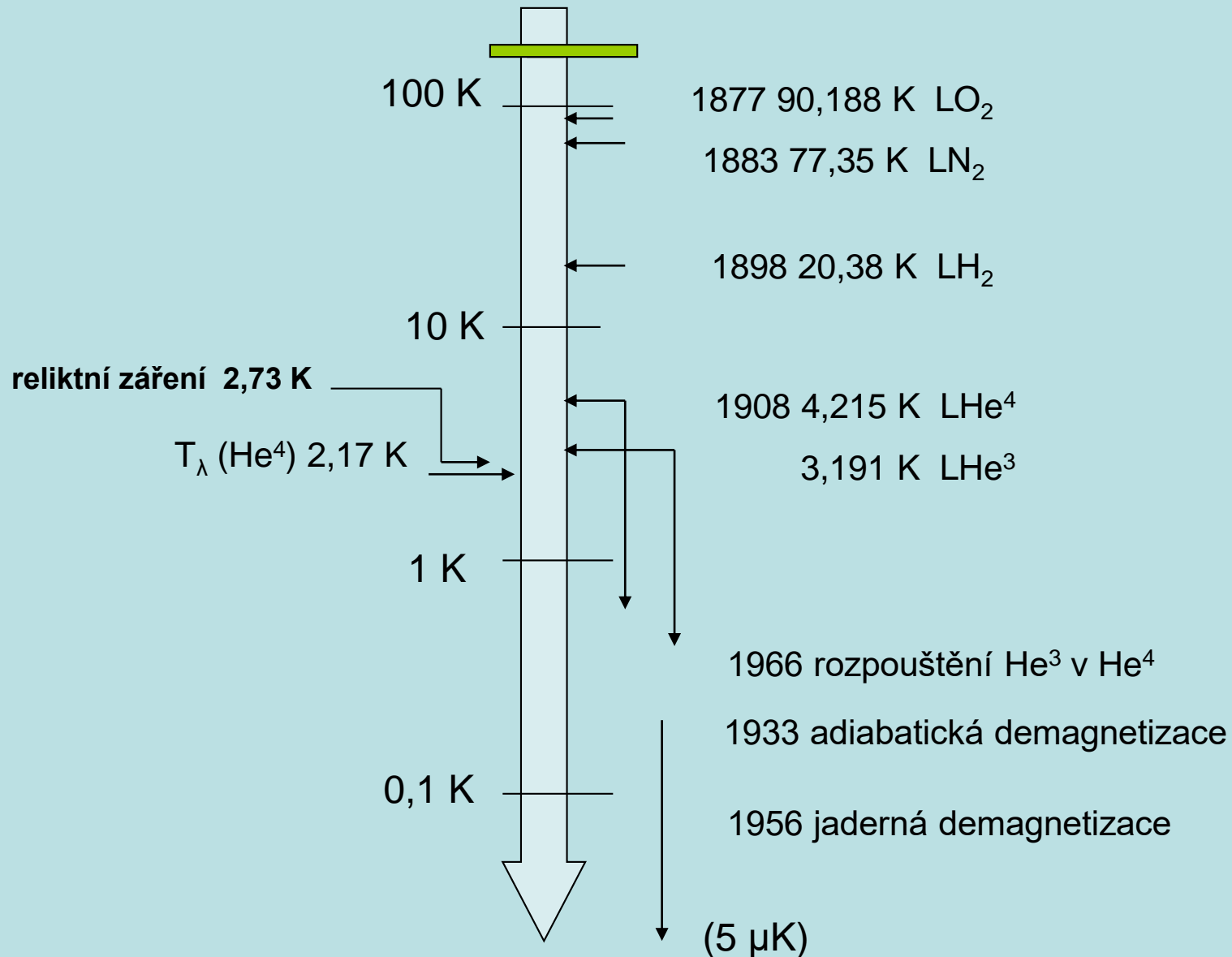

dvoustupňová až do teploty 3,2 K

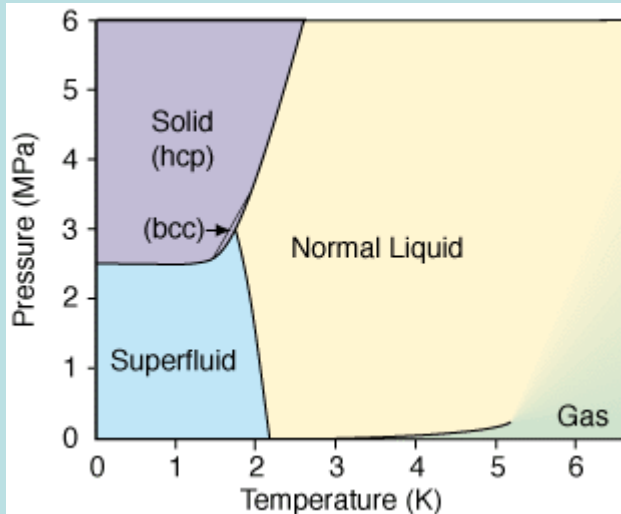

Historický teploměr

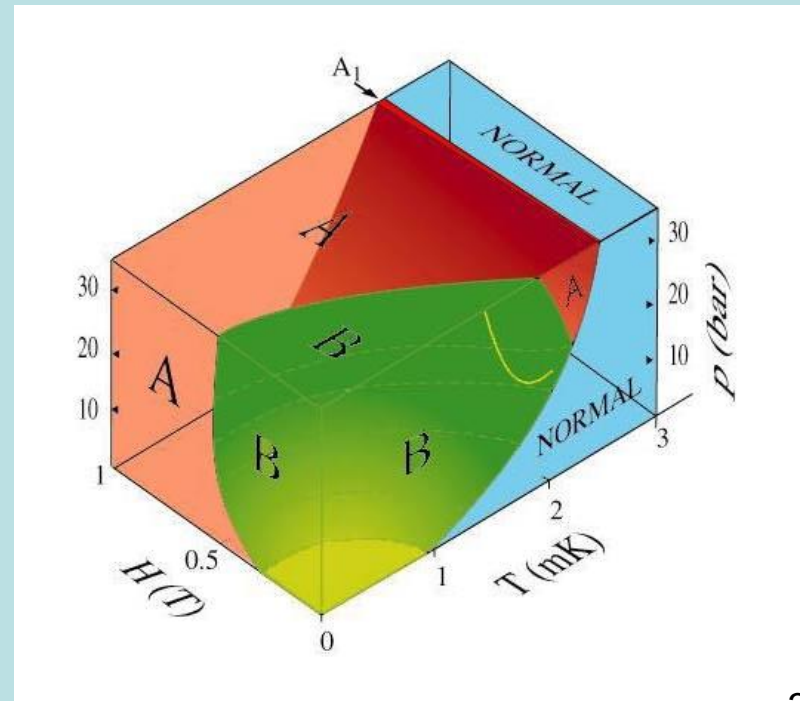
Supratekutost

^4He – kondenzát bozonů

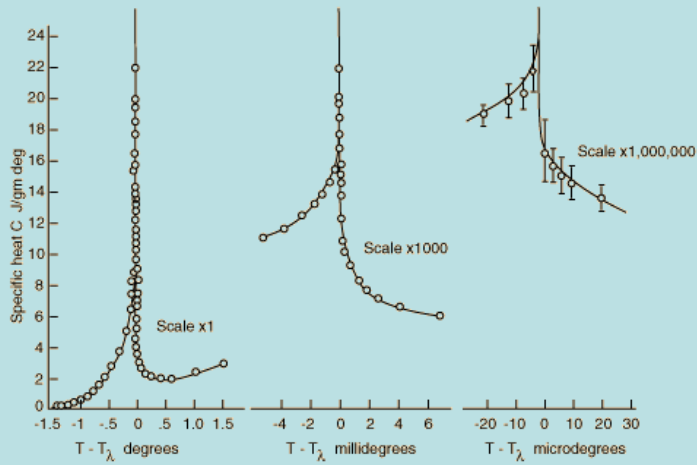

ozařováním ^6Li neutrony v reaktoru vzniká tritium, rozpadá se na ^3He
 $^3\text{H} \rightarrow ^3\text{He} + e + \bar{\nu}_e$ $\tau = 12,32$ yr

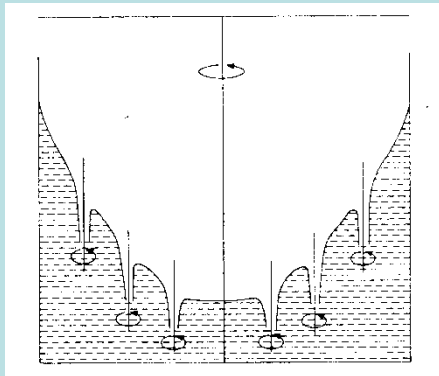
supratekuté fáze ^3He
- párování fermionů

Projevy supratekutosti

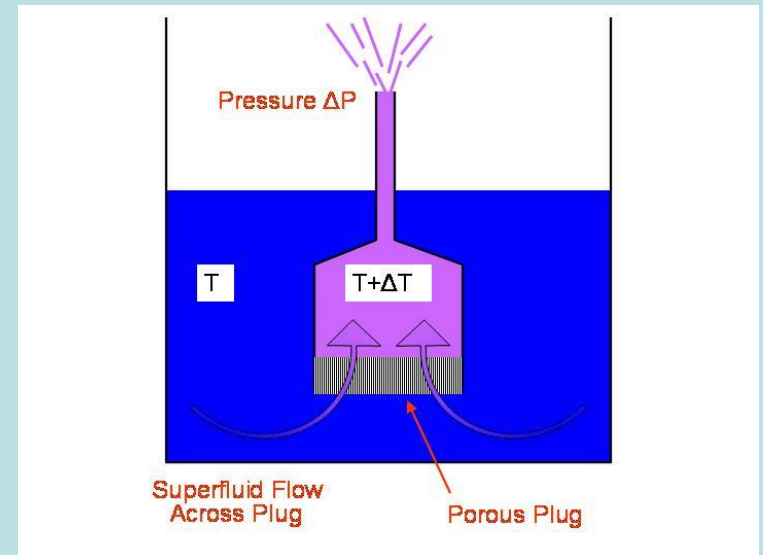
přechod λ mezi supratekutou a normální kapalinou

rotace supratekuté kapaliny

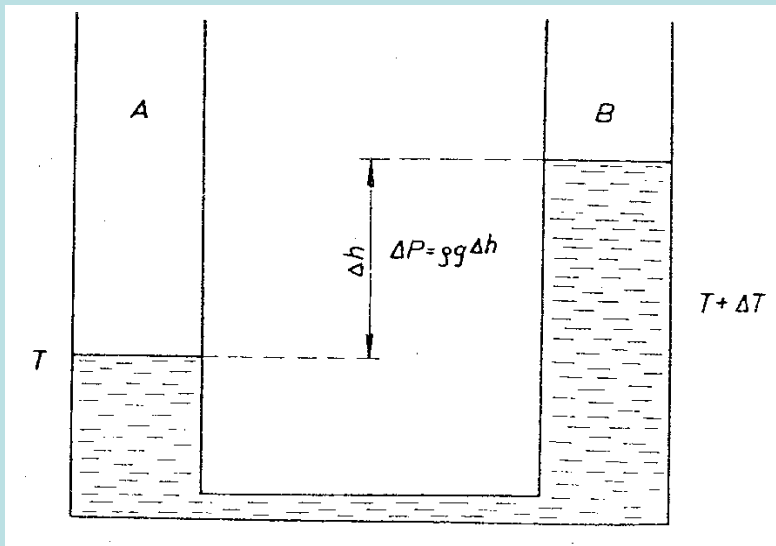

supratekutý film

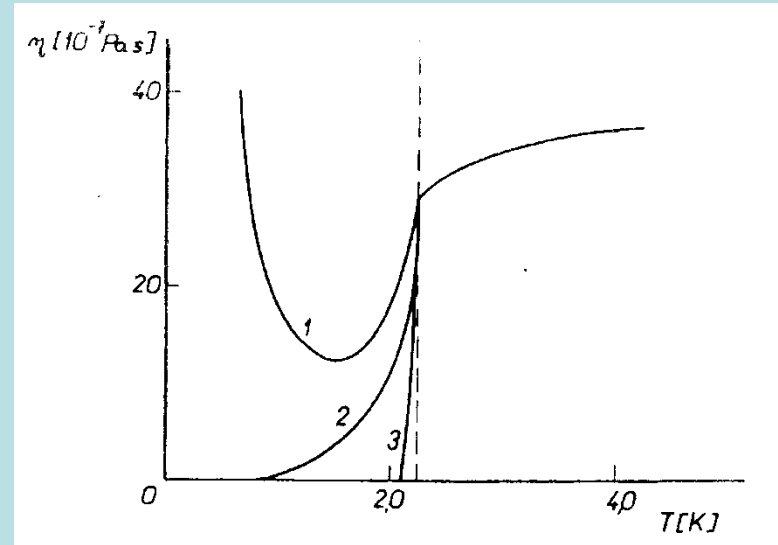

fontánový jev

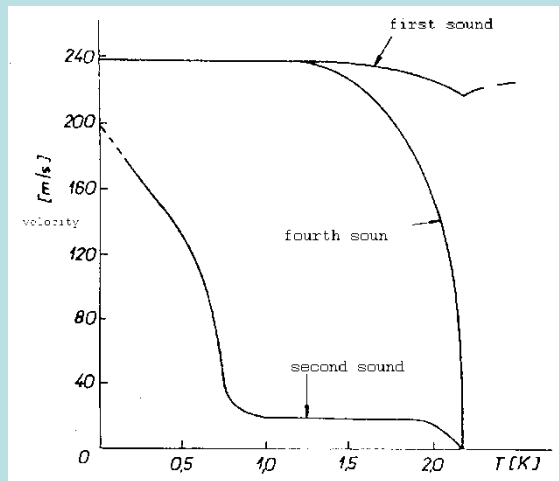

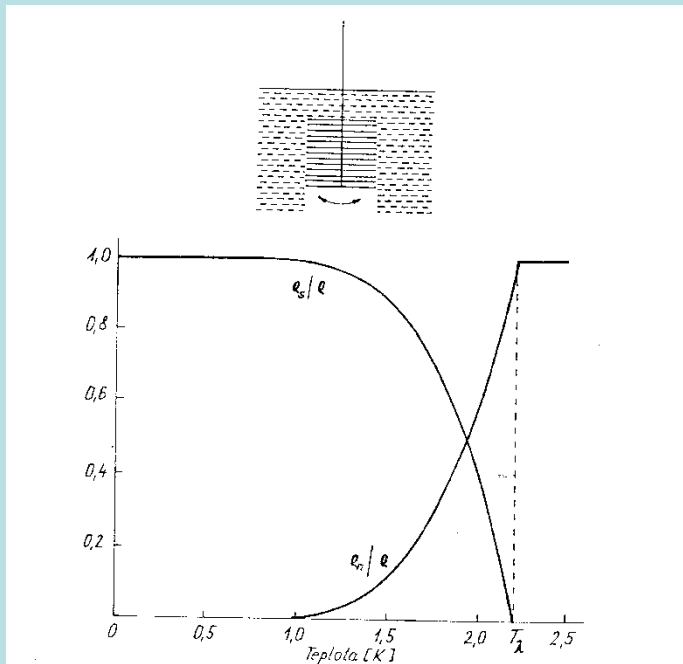
termomechanický jev

viskozita měřená různými metodami

zvuky v supratekutém heliu

dvoukapalinový model

model excitací L. D. Landaua

